

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ**
XIX — початку XX ст.

Збірник наукових праць

Голова редколегії
член-кор. НАН України О.П. Реєнт

Засновано в 2000 р.

ВИПУСК 23
ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА Й УКРАЇНА
(до 100-річчя початку Великої війни)

КИЇВ – 2014

*О.О. Драч
(м. Черкаси)*

ПОВСЯКДЕННЯ НА ВИЩИХ ЖІНОЧИХ КУРСАХ В УМОВАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Аналізуються обставини повсякденного життя слухачок вищих жіночих курсів Російської імперії в умовах Першої світової війни. Основну увагу зосереджено на з'ясуванні побутових аспектів, зокрема проживання і харчування курсисток, а також способах вирішення ними життєвих проблем в умовах воєнного лихоліття.

***Ключові слова:** вищі жіночі курси, курсистки, товариство допомоги слухачкам, житло, харчування.*

Столітні роковини початку Першої світової війни стимулювали суттєве поживлення академічної спільноти: з'явилися нові дослідження, започатковані цікаві видавничі та Інтернет-проекти, відбуваються конференції, присвячені різним аспектам і вимірам війни — від геополітичних контекстів до вузькоспеціалізованих тем. Класичними напрямками студіювання подій Першої світової війни визнані політична, дипломатична, економічна, соціальна і культурна історія. Чималий пласт досліджень у національних історіографіях присвячений військовій історії у традиційному її розумінні, що нині доповнюється так званою «ною військовою історією», яка досліджує бойові дії в їх ширших взаємозв'язках із суспільством. Вважаємо, що новітні українські студії історії Першої світової війни мають включати як конструювання національних ідентичностей, культурних репрезентацій війни, так і індивідуальний вимір та суб'єктивізації війни. У цьому контексті звертаємося до з'ясування повсякденного життя слухачок вищих жіночих курсів (далі — ВЖК) під час Великої війни.

На початку ХХ ст. мережа ВЖК охопила всі регіони Російської імперії: вони діяли в усіх університетських містах та інших місцевих центрах. Одним із потужних регіональних осередків була вища жіноча школа в Україні, репрезентована навчальними закладами Києва, Харкова, Одеси.

Найбільш численними за складом слухацького контингенту були Санкт-Петербурзькі курси. Контингент Московських ВЖК суттєво зріс на початку ХХ ст. Із 1913–1914 н.р. заклад обслуговував найчисленніший у Російській імперії жіночий учнівський контингент. З усіх навчальних закладів помітне місце посідали Київські ВЖК, що на початку ХХ ст. мали третій за чисельністю склад курсисток.

У контексті нашого дослідження прагнули встановити репрезентативність курсисток з України на Санкт-Петербурзьких ВЖК. Оскільки українська гро-

мада в столиці імперії мала давню історію, то чимало амбітних випускниць середньої школи українських губерній бажали навчатися у професорів зі світовими іменами. Представництво випускниць середніх навчальних закладів України на Санкт-Петербурзьких ВЖК на початку ХХ ст. становило у середньому — 14%. Як згадував Д. Дорошенко, «наплив слухачок з України був ще більший, ніж слухачів»¹. Зазвичай столичними слухачками ставали наполегливі та вольові дівчата з України. Тільки обставини Першої світової війни зменшили представництво дівчат з українських губерній на Санкт-Петербурзьких ВЖК: у 1915–1916 н. р. вони становили до 9,8%.

Війна привнесла корективи в діяльність сформованої мережі вищих жіночих навчальних закладів. Насамперед відчули це прифронтові регіони. 20 вересня 1914 р. з Варшави було евакуйовано ВЖК, що відновили навчально-наукову діяльність тільки з 1 листопада того ж року². З 1915 р. навчальний заклад продовжив функціонування в Ростові-на-Дону. У 1915 р. було також евакуйовано до Саратова Київські ВЖК, на яких навчальний рік розпочався з 10 жовтня у приміщенні гімназії Куфельд³. Проте вже в 1916 р. вищий жіночий заклад знову повернувся до Києва.

Слід зазначити, що нових ВЖК не припинилося й у період воєнного часу. З 1914–1915 н. р. правління Товариства для організації в Казані Вищих жіночих фізико-математичних курсів, заручившись підтримкою міського самоуправління та інтелігентної громадськості, наполягало на відкритті закладу⁴. З 15 вересня 1916 р. у приміщенні Гірничого інституту в Катеринославі почали діяти приватні ВЖК Копилова та Тихонової у складі фізико-математичного факультету з природничим і медичним відділеннями⁵. Слід зазначити, що ці курси стали останнім приватним вищим жіночим навчальним закладом, започаткованим в імперський період.

Розглянемо обставини повсякденного життя курсисток на початку ХХ ст., значна частина яких змушена була самостійно шукати житло й організувати власний побут. Під час навчання на ВЖК приїжджі слухачки зазвичай жили в родичів, на приватних квартирах чи в інтернатах (гуртожитках).

На Санкт-Петербурзьких курсах, де навчалось чимало дівчат з України, у 1909 та 1915 рр. провели дослідження курсисток, головним завданням яких було з'ясувати реальні умови їхнього життя та побуту. Як виявилось, середньомісячні витрати курсисток на приміщення в 1909 р. становили 11,5 руб., у 1915 р. — майже 15 руб. Молодь вдавалася до економії і мешкала по двоє в найманих кімнатах. У 1909 р. серед столичних курсисток таких було 52%, у 1915 р. — 63%⁶. Це типове «курсове життя» по двоє — троє в кімнаті стало досить звичним серед учнівської молоді.

Умови проживання, без сумніву, не забезпечували весь необхідний комфорт слухачкам під час навчання на ВЖК, оскільки обмежені в коштах, вони винаймали доступне житло. Досліджуючи побутові умови столичних курсисток, встановлено, що наймані помешкання мали багато недоліків. Досить типовими були нарікання молоді на галас, холод, вологість, відсутність світла, незручність розташування. Проте плин життя змінював і ставлення до навколишніх

негараздів. Якщо опитування столичних курсисток 1909 р. виявило скарги на галас у 35,4% опитаних, брак світла — 27,8%, холод — 15,7%, вологість — 14,1%, то вже в 1915 р. головним об'єктом дівочих нарікань став винятково холод — на нього скаржилося 44%, на галас — тільки 19%⁷. Така зміна «пріоритетів незадоволення» курсисток пояснюється значним подорожчанням палива в період Першої світової, а отже, й економією квартирних хазяйок на опаленні. «Кімната настільки холодна, що навчаюся в пальті»; «топлять раз на тиждень, уже болять суглоби», — типові дівочі скарги.

Суттєво ускладнювало умови життя слухачок також недоброзичливе ставлення господарів помешкань до них. Уже згадане дослідження восени 1915 р. виявило загострення взаємовідносин між столичними курсистками і хазяїнами квартир, що базувалися на принципі «переможці та переможені», та дівочий відчай від абсолютного свавілля власників житла, які сповна користувалися своєю владою. «Хазяйка — сварлива, прислуга краде», «хазяйка всіляко утискує, щотижня ставить нові вимоги», — такі характерні скарги слухачок⁸. Побутові проблеми, з якими зіштовхувалися курсистки в столиці Російської імперії, багато в чому пояснюються обставинами Першої світової війни, у результаті якої, зокрема, збільшилося населення Петрограда, призупинилося будівництво, як наслідок, загострилося квартирне питання, що і так завжди було злободенним для слухачок. В умовах підвищеного попиту ціни на оренду житла суттєво зросли. Цим вдало користувалися господарі вільних помешкань у столиці, які прагнули максимальних прибутків. Багато курсисток із провінції, зазнавши митарств у столиці, призупиняли навчання через відсутність доступного житла.

Загострення квартирної проблеми в столиці у зв'язку з обставинами Першої світової війни спонукало до активізації діяльності в цьому напрямі Товариства допомоги слухачкам ВЖК, оскільки більшість провінціалок призупинила навчання через відсутність доступного житла. Як заявила голова громадського об'єднання О. Нечаєва: «Усі зусилля товариства з початку 1916 р. скеровувалися на вирішення квартирної проблеми»⁹. Дієвим імпульсом для такої роботи стала пожертва 10 000 руб., що дала підстави обміркувати спорудження гуртожитку для курсисток.

Квартирне питання восени 1916 р. актуалізувалося також в інших містах держави. Приміром, у Харкові внаслідок припливу значної кількості учнівського контингенту до міста за відсутності доступних вільних помешкань багатьом доводилося ночувати на вокзалах та у скверах. Катастрофічна ситуація з проживанням молоді змусила міського голову професора Д. Багалія телеграфувати до міністерства народної освіти щодо тимчасового розміщення в єдиному вільному приміщенні на території Технологічного університету¹⁰. У Києві адміністрація ВЖК восени 1916 р. вимушена була відкрити гуртожиток для слухачок у спеціально відремонтованому будинку, де мешкало до 20 бажаючих, які сплачували 10 руб. на місяць. У приміщенні інтернату відкрили також доступну їдальню для курсисток. Значною мірою посприяв цьому особисто директор Київських ВЖК професор Г. Суєлов.

Курсистки, окрім плати за оренду помешкання, мали другу обов'язкову статтю кошторисних витрат, а саме — харчування. При аналізі витрат курсисток

підтверджується загальний закон: чим забезпеченіша людина, тим меншу частку її бюджету поглинають щоденні витрати і тим більше залишається на решту менш необхідних витрат. Якби обмежені кошти не витратила бідна слухачка на наймання квартири, на їжу вона витратила ще менше, керуючись принципом, що, вочевидь, без квартири обійтися неможливо, а з життям упроголодь можна якось миритися. Наприклад, у 1909 р. курсистки Санкт-Петербурзьких ВЖК із середнім бюджетом (38 руб.) на життєво необхідні потреби, житло та харчування, витратили 62% (близько 2/3), а в 1915 р. при бюджеті майже такого рівня (41 руб.) — 80%¹¹.

Проаналізуємо, як вирішували слухачки другу нагальну життєву потребу — харчування. У 1909 р. курсистка у столиці в середньому витратила на їжу 12,2 руб. на місяць, у 1914 р. такі витрати дорівнювали вже 15,2 руб., восени 1915 р. — 17,8 руб.¹² Загалом витрати курсисток на харчування склалися з кількох частин, серед яких головним був обід. Дослідження столичних курсисток 1909 р. виявило, що 12,7% (1/8) учнівської молоді обідали нерегулярно, що, по суті, означало відсутність щоденного обіду¹³. У 1915 р. частка таких слухачок зросла до 30%. Про зростання кількості малозабезпечених серед курсисток Санкт-Петербурзьких ВЖК свідчить і розширення контингенту споживачів курсової їдальні: в 1915 р. її послугами користувалося 44% опитаних¹⁴.

Варто визначити, скільки коштів витратили на харчування столичні курсистки. У 1909 р. слухачка платила за обід у середньому 22,6 коп, у 1914 р. — уже 28 коп., восени 1915 р. — 31 коп.¹⁵ Грошові витрати слухачок на харчування, у тому числі й на обід, зросли, але в меншій пропорції, ніж ціни на продукти. Тому навіть збільшені витрати супроводжувалися зниженням якості харчування. Майже 70% учасниць анкетування 1915 р. на Санкт-Петербурзьких ВЖК відзначило погіршення харчування, з яких 14,6% указало — «набагато гірше». «Все дуже дороге, черги зводять з розуму», «цукру ніде не дістанеш, а тому на морозі чергую біля крамниці», — такі типові скарги курсисток на «продуктову кризу» в столиці в умовах Першої світової війни¹⁶. Нарікала молодь і на те, що булки ставали розкішною, а ввечері у крамницях не було навіть білого хліба. Виходило, що столичні курсистки витратили на їжу більше грошей, але звичний спектр щоденних можливостей харчування істотно звузився. Крім цього, мінімізувалися й розміри порцій у їдальнях. Наслідком такої ситуації стало періодичне чи хронічне голодування значної частини курсисток. Складалася парадоксальна ситуація: приїхали до міста за хлібом «духовним», а мали віддавати багато сил та енергії турботам про хліб насущний. Курсисткам, які прагнули плідної навчально-наукової діяльності, доводилося замість цього вирішувати численні буденні проблеми.

Ускладнення умов життя під час війни зменшило ресурси Товариства допомоги слухачкам ВЖК у Санкт-Петербурзі. Водночас погіршилися умови життя багатьох курсисток, які втратили підтримку батьків чи братів, на фоні загальної дорожнечі всього. У цей час слухачки найбільше потребували уваги благодійної організації. Правління Товариства звернулося з проханням через пресу до громадськості. Реакція у формі пожертвувань небайдужих навіть

перевершила очікування спілки: надійшло 1605 руб. 28 коп. Отримані кошти спрямували на допомогу незаможним курсисткам Санкт-Петербурзьких ВЖК і протягом 1914–1915 н. р. змогли надати 94 особам безкоштовних обідів на суму 1684 руб.¹⁷

Не відставала у справі забезпечення доступного харчування курсисток і провінція. Обставини воєнного часу поставили слухачок у вкрай складне становище, а дорожнеча загострила продовольчу проблему, з огляду на що педагогічна рада Казанських ВЖК асигнувала на підтримку їдальні 1000 руб.¹⁸ Із розумінням до запитів курсисток поставився й Опікунський комітет Харківських ВЖК, що в 1915 р. започаткував у приміщенні курсів їдальню для слухачок на кооперативних засадах¹⁹. Обладнали її на кошти голови комітету Ю. Харіної. Після відкриття членами їдальні із січня по травень записалося 312 курсисток. У середньому видавали по 80 обідів на день. Нормальне харчування курсисток Київських курсів протягом 1916–1917 н. р. забезпечили тільки продуктові заготівлі для діючої армії. Посадовці, відповідальні за цю справу, за поміркованими цінами постачали їдальню гуртожитку слухачок потрібними харчами.

Діяльність благодійних громадських організацій значно ускладнилася в умовах Першої світової війни. Передусім це відбилосся на роботі Товариства для надання матеріальної підтримки ВЖК у Варшаві, яке за браком надходжень надавало допомогу з коштів від попередніх років та повернених слухачками позик. Тільки на кінець 1914–1915 н. р. громадська організація отримала допомогу від військового фонду (1500 руб.), яку скерували на позики слухачкам для оплати за навчання²⁰.

Уже в листопаді 1915 р. почало діяти Товариство швидкої допомоги нужденним учням вузів, евакуйованих до Саратова. Інформуючи директора Київських ВЖК про форми підтримки слухачок, голова громадського об'єднання зазначив, що поширеними були позики двох видів: короткотермінові (до 5 місяців) та довгострокові (до року), і тільки як виняток — до закінчення навчання. Розміри позик коливалися від 6 руб. (марками на обіди у студентській їдальні) до 45 руб. (на оплату навчання), які надавали тільки у випадку безвихіддя слухачок. Перед видачею коштів проводили ретельну перевірку дійсного становища претенденток шляхом опитування осіб, відомих правлінню та обізнаних із ситуацією. Всього допомогою громадської організації скористалася 71 курсистка на загальну суму 958 руб.²¹ Евакуація Київських ВЖК до Саратова в 1915 р. ускладнила матеріальне становище більшості слухачок, з огляду на що адміністрація навчального закладу клопотала перед міністерством народної освіти про пільговий проїзд залізницями для курсисток протягом усього навчального року²².

В умовах загальної дорожнечі воєнного часу з 1914 р., а отже, зростання витрат на нагальні потреби для багатьох слухачок пошук роботи ставав життєво необхідним. До цього часу особистий заробіток курсисток тільки коригував окремі проблемні аспекти життя і не був основою їхнього існування. Дослідження столичних слухачок 1915 р. виявило скарги молоді на те, що прожити без заробітків украй складно, хоча вони й заважали навчанню. У 1914 р. потребували роботи для існування під час навчання 33% курсисток,

у 1915 р. уже більшість — 53,4%²³. Проте таких слухачок, які змогли знайти підробітки в 1915 р., виявилось тільки 7,4%. Однією з них стала «бестужевка» Н. Суровцова, котра влаштувалася старшою сестрою в «український» лазарет для поранених у Санкт-Петербурзі. На новій службі вона отримала кімнату, солдатську їжу та 25 руб. платні²⁴. «Жилося тяжко фізично. Але треба було заробляти, крім того, «сестрування» було найкращою нагодою, оскільки уроки оплачувалися мізерно», — згадувала свої останні роки навчання на Санкт-Петербурзьких ВЖК Н. Суровцова²⁵.

Заробітки відбирали в малозабезпечених курсисток багато часу і сил, а на головну мету приїзду — навчання — їх часто не вистачало. Згадуючи роки на курсах, Н. Суровцова визнала: «Працювати та навчатися одночасно було дуже важко»²⁶. Відвідати ВЖК, прослухати лекцію або заняття семінару вона могла тільки протягом кількох вільних пообідніх годин, які не завжди збігалися з розкладом занять на курсах.

Досить цікавим, на наш погляд, виявився факт, що старші курсистки витрачали восени 1915 р. на свої потреби — їжу та помешкання — не меншу, а більшу частину свого бюджету, ніж першокурсниці: так, у «новеньких» ці дві статті дорівнювали 78,6%, у старших — 86,7%²⁷. Можна пояснити це тим, що старшокурсниці вже зважали як на власний гіркий досвід погіршення здоров'я через недоїдання чи незадовільні умови проживання, так і на приклади хворих подруг. «Юнацький запал» економити на собі, щоб зайвий раз відвідати театр чи придбати книжку, швидко минав. Як виявило дослідження, економія курсисток у період воєнних років відобразилася перш за все на культурних потребах та одязі. Так, тільки 58% столичних слухачок мало зимовий одяг та взуття восени 1915 р.²⁸ Досвідчені слухачки заощаджували на всьому, але так, щоб підтримати свій організм задля закінчення повного курсу навчання.

Як підсумок, зазначимо, негативні явища, якими в роки Першої світової війни, на думку дослідника проблеми О. Реєнта, стали загострення продовольчої кризи, спекуляція товарами широкого вжитку, безмірне збагачення одних та зубожіння інших²⁹, безпосередньо відчували слухачки ВЖК. У великих містах досить складно було знайти помешкання, не вистачало продуктів у крамницях, дорожнеча. У таких умовах слухачки змушені були шукати заробітків. Добування засобів до існування особистою працею позначалося на навчанні і здоров'ї дівчат. Відчай стомлених і змарнілих столичних курсисток виявило проведене анкетування. Такі обставини змусили багатьох курсисток покинути Петроград, об'єднуватися з метою матеріальної та моральної підтримки одна одної, а небайдужу громадськість активізувати роботу з надання благодійної допомоги нужденним слухачкам ВЖК.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

¹ *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє-минуле. — Вінніпег, Манітоба, 1949. — С. 17.

² Отчет о состоянии Варшавских высших женских курсов за 1914–1915 год. — Ростов-на-Дону, 1917. — С. 4.

³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 707, оп. 83, спр. 31, арк. 103.

⁴ Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 733, оп. 155, д. 650, л. 1.

⁵ Там же, д. 315, л. 39.

⁶ Слушательницы Петроградских Высших женских (Бестужевских) курсов на втором году войны. — Пг., 1916. — С. 2.

⁷ *Кауфман А.А.* Русская курсистка в цифрах // Русская мысль. — 1912. — № 6. — С. 73; Слушательницы Петроградских Высших женских (Бестужевских) курсов на втором году войны. — С. 64.

⁸ Слушательницы Петроградских Высших женских (Бестужевских) курсов на втором году войны. — С. 70.

⁹ РГИА, ф. 733, оп. 155, д. 648, л. 8–8 зв.

¹⁰ Там же, д. 652, л. 152.

¹¹ Слушательницы Петроградских Высших женских (Бестужевских) курсов на втором году войны. — С. 1–2.

¹² Там же. — С. 7.

¹³ *Кауфман А.А.* Указ. соч. — С. 74.

¹⁴ Слушательницы Петроградских Высших женских (Бестужевских) курсов на втором году войны. — С. 100.

¹⁵ Там же. — С. 8.

¹⁶ Там же. — С. 109.

¹⁷ Отчет общества вспомоществования слушательницам высших женских курсов в Санкт-Петербурге за 1914–1915 г. — СПб., 1916. — С. 4.

¹⁸ Отчет о состоянии и деятельности Казанских высших женских курсов за 1915–16 учебный год. — Казань, 1917. — С. 4.

¹⁹ Отчет о деятельности попечительного комитета о нуждах Харьковских высших женских курсов за 1915 год. — Х., 1916. — С. 8.

²⁰ Отчет о состоянии Варшавских высших женских курсов за 1914–1915 год. — С. 4.

²¹ Державний архів міста Києва, ф. 244, оп. 1, спр. 59, арк. 9–9 зв.

²² ЦДІАК України, ф. 707, оп. 83, спр. 31, арк. 105.

²³ Слушательницы Петроградских Высших женских (Бестужевских) курсов на втором году войны. — С. 14.

²⁴ *Суровцова Н.* Спогади. — К., 1996. — С. 44.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. — С. 40.

²⁷ Слушательницы Петроградских Высших женских (Бестужевских) курсов на втором году войны. — С. 11.

²⁸ Там же. — С. 76.

²⁹ *Резнт О.П.* Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.). — К., 2003. — С. 313.

Стаття надійшла до редколегії 19.10.2014 р.

Розділ III АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ВІЙНИ

<i>Вільшанська О.Л.</i> Суспільні настрої в Україні під час Першої світової війни	152
<i>Донік О.М.</i> Гуманітарна складова діяльності Всеросійського союзу міст в Україні в роки Першої світової війни.....	163
<i>Драч О.О.</i> Повсякдення на вищих жіночих курсах в умовах Першої світової війни	174
<i>Загребельна Н.І.</i> Благодійна діяльність освітян Київського учбового округу в роки Першої світової війни	182
<i>Зайцева З.І.</i> Суспільно-політичний дискурс української інтелігенції в роки Першої світової війни: конструювання смислів «великого суб'єкту»	187
<i>Кириєнко О.Ю.</i> Контроль за інформаційним простором в українських губерніях Російської імперії у роки Великої війни	200
<i>Коляда І.А.</i> Українська інтелігенція у роки Великої війни: поліційно-жандармський нагляд та політика репресій.....	206
<i>Лисенко О.В.</i> Витоки антипатріотичних настроїв в російській армії під час Першої світової війни.....	214
<i>Петренко І.М.</i> Участь учителів і учнів церковнопарафіяльних шкіл лівобережних українських епархій Російської імперії у Першій світовій війні	227
<i>Силка О.З.</i> Сільські відділення Російського товариства Червоного Хреста в Лівобережній Україні	234
<i>Степаненко Г.В.</i> Державна служба і пастирське служіння православного духівництва міст Правобережної України в роки Першої світової війни.....	247
<i>Яременко І.О.</i> Земське вчительство України напередодні та в період Першої світової війни: правовий статус, соціальний авторитет та оплата праці.....	255

Розділ IV РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Буковина в роки Першої світової війни 1914–1918 рр. Документи / Упорядкування, передмова, коментарі, переклад з німецької та російської мов В.М. Ботушанського. — Чернівці: Технодрук, 2014. — 356 с. (*Кириєнко О.Ю.*)....268